

szilagyi.agnes.judit_8_22

Szilágyi Ágnes Judit

**AZ „ATLANTISZ-ÁLOM” A MODERNIZÁCIÓ ÉS A
NACIONALIZMUS KORÁBAN:
PORTUGÁLIA ÉS BRAZÍLIA 1889-1930**

MTA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Budapest 2022

TARTALOMJEGYZÉK

I. AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYA ÉS A TÉMAVÁLASZTÁS	3
II. ELMÉLETI KERET, A DOLGOZAT MÓDSZERE ÉS FELÉPÍTÉSE	5
III. HISTORIOGRÁFIA	8
<i>III.1. A LUZO-BRAZIL SZEMPONT .....</i>	<i>8</i>
<i>III.2. AZ ATLÂNTIDA FOLYÓIRATRÓL .....</i>	<i>11</i>
<i>III.3. KÉT KÖZTÁRSASÁGRÓL .....</i>	<i>12</i>
IV. ÖSSZEGZÉS, EREDMÉNYEK, KÖVETKEZTETÉSEK.....	15
V. A SZERZŐ KORÁBBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN.....	21
<i>V.1. ANGOL NYELVEN.....</i>	<i>21</i>
<i>V.2. MAGYAR NYELVEN.....</i>	<i>22</i>
<i>V.3. PORTUGÁL NYELVEN.....</i>	<i>24</i>

I. AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYA ÉS A TÉMAVÁLASZTÁS

Dolgozatom témájának ötlete több, mint tíz éve vetődött fel bennem, mikor először kerültek a kezembe egy 1910-es évekbeli, szép kiállítású folyóirat, a portugál nyelvű *Atlântida* számai. Ez még a könyv- és folyóirattárak nagy digitalizálási lendülete előtt történt, és a lap tanulmányozásához két, meghatározó jelentőségű berlini kutatóút (*Wissenschaftskolleg zu Berlin, Andrew W. Mellon Fellowship*) segített hozzá. Lévén a teljes, 48 számból álló sorozata fizikai valójában elérhető az *Ibero-Amerikanischen Instituts (IAI)* gyűjteményében. Azután, az eltelt évek alatt más kutatóutak következtek, Portugáliában Coimbra, Lisszabon és Porto levéltáraiban és könyvtáraiban dolgoztam, illetve Brazíliában, államközi együttműködés keretében utazhattam Fortaleza-ba, Curitiba-ba, és az ottani egyetem meghívására Juiz de Fora-ba. Ezek az utak tették lehetővé a szükséges további forrásanyag összegyűjtését a különböző kulturális intézményekben és antikváriumokban.

Az *Atlântida* természetesen nemcsak kiállítása miatt tűnt figyelemre méltónak, hanem elsősorban alapkonceptiója miatt: a portugál-brazil közeledés programját hirdette, mind irodalmi, mind publicisztikai anyagán keresztül. „Pont abban a pillanatban, amikor minden ország lázasan készül a gazdasági harcra, amikor mindegyik sietve keresi és igyekszik megszilárdítani minél előnyösebb társadalmi, politikai és gazdasági helyzetét, nyilvánvaló és elkerülhetetlenül szükséges, hogy Portugália, a portugál faj legfőbb képviselője, is kapcsolódjon az érdekazonosság alapján Brazíliához, amivel egyébként is számtalan történelmi, morális, sőt anyagi érdek köti össze.”¹ – fogalmazott a portugál szenátus egy tagja a lapban, 1919-ben. Hiszen az *Atlântida* nem korlátozta tematikáját az irodalom és a művészetek világára, hanem folyamatosan teret engedett az aktuális társadalmi és politikai kérdéseknek is. Ebből a szempontból különösen érdekes történeti forrásnak bizonyult. Így a kutatás első szakasza ennek a folyóiratnak, szellemi kötődéseinek lehető leg szélesebb körű feltárására irányult.

---

¹ Részlet egy portugál szenátor által beterjesztett törvénytervezetre adott szenátusi véleményből, 1919 nyarán. Közli az *Atlântida*, no. 42-43. (1919 s.d.) 796.

Azonban az *Atlântida* alapkoncepciója, maga a portugál (vagy luzo)-brazil közeledés programja egyre mélyebbre vezetett abba a korszakba, ami néhány évtizeddel megelőzte ugyan korábbi kutatásaim időkeretét, a salazari és vargasi autoriter rendszerek korszakát, de mint annak közvetlen előzménye, jól kapcsolódott az addigi kutatói tapasztalataimhoz. Ráadásul ez a két autoriter rendszer szintén szembesült a luzofón testvérországhoz fűződő viszony kérdésével, ami – tengeren innen – a salazarizmus rendszerében, propagandájában, külpolitikai orientációjában, legkonkrétabban talán a semleges latin blokkhoz fűződő II. világháborús reményekben mutatkozott meg. A portugál-brazil viszony problematikája tehát korszakokon átívelő jelentőségű, és bár az általam középpontba állított *Atlântida* létezése kronologikusan egy viszonylag szűk periódust jelöl ki, 1915 és 1920 között, azonban ez csupán egy csomópont, ami magában hordja az időben és térben is két irányba mutató kötődéseket. Ez a fókusz számos lehetőséget kínált ahhoz, hogy az *Atlântida* tartalmára építve két ország – Brazília és Portugália – és az ő sok szempontból egybevágó történelmi időszakuk, a két I. köztársaság általánosabb jellemzését végezzem el a luzo-brazil közeledés kérdésén keresztül. Ebből a két ország történelmére párhuzamosan irányuló szemléletmódból adódhat a dolgozat legjelentősebb tudományos újdonsága, tekintve, hogy ilyen feldolgozással – ami egyrészt rendelkezik a luzo-brazil speciális fókusszal, másrészt átfogó és két ország történetére irányuló – a nemzetközi szakirodalomban nem találkoztam. A magyar tudományosság számára pedig – melyhez az egyetemes történelmi témák egyes részleteinek bővebb kifejtésével, illetve a magyar vonatkozások keresésével és beépítésével érdemes csatlakozni – kétségtelenül nővum.

Két fiatal köztársaság egymásra rezonáló viszonyait igyekeztem tehát ebben a dolgozatban megragadni, az I. Brazil Köztársaságét (1889-1930), mely a modernizáció és a nacionalizmus korszakának kezdete volt a dél-amerikai országban, és az I. Portugál Köztársaságét (1910-1926/1933), amit áthatott a regeneráció vágya, vagyis egyfajta gazdasági, társadalmi és politikai (új)építési kísérleté, és amit nagy nemzeti ügyként szintén a nacionalizmus dominált. A kettő között kronológiai átfedés van, bár nem estek teljesen egybe, és a monarchiából a köztársaságba való átmenet éppen annyi hasonló problémát hozott felszínre a „két hazában” (ahogy a luzo-brazil gondolat hívei szerettek rájuk gondolni), mint különbséget. Bizonyos átmenetiség is mindkettőben érzékelhető volt, ezért leginkább maga az új kormányzati rendszer volt az, ami karakteres keretbe fogta az adott évtizedeket, még

akkor is, ha – itt és ott egyaránt, bár más-más erővel – markáns nyomot hagyott az I. világháború. A két portugál nyelvű ország történetében az elnyúló századvég (*final do século, fin de siècle*) és a századfordulós (*finissecular*) boldog békeidő (*bela época, Belle Époque*)² korszakát megszakította ugyan a háború, de hatásában aztán mégis ráterült az 1920-as évtizedre.

Ez a teljes időszak tehát a monarchia bukásával és a köztársaság konszolidációjával fonódott össze Brazíliában és Portugáliában is, így az új politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális keretek egyes jellemzői még a boldog békeidőkhöz, más tendenciái viszont már a 1930-as évek világához kapcsolódtak. Mindez különösen érdekessé, egyben bonyolulttá tette bemutatásukat – *Isabel Corrêa da Silva*³ kifejezését kölcsönözve – „testvéri tükörben”, némi kitekintéssel a tágabb nemzetközi kontextusra, például a kontinentális környezetre, vagy a neolatin országok együttműködési törekvéseire. Nem lehetett eltekinteni a biografikus betétektől sem, hiszen ekkor Portugáliában egy döntően *européer*, Brazíliában pedig egy *europánizált* elit irányította a politikai, a gazdasági és a társadalmi életet. Soraiban többen luzo-brazil kötődésűek voltak, és így felkerültek arra az Atlanti-óceán két partját szimbolikusan összekötő virtuális Atlantiszra, ami e dolgozat témájának középpontjában áll.

II. ELMÉLETI KERET, A DOLGOZAT MÓDSZERE ÉS FELÉPÍTÉSE

*Leslie Bethell*⁴ egy korábbi írásának bevezetőjében úgy fogalmazott, hogy munkája, melyben Brazília latin-amerikai kapcsolatainak történelmi perspektíváját kívánja felvázolni, részben az eszmetörténet, részben pedig a nemzetközi kapcsolatok története körébe tartozik. Néhány évvel később *Anderle Ádám*⁵ így írt egykori mesterére emlékezve annak *Némataföld aranykora* című munkája kapcsán: „Wittman professzor itt adott mintát arról, hogyan is képzelettel a totális történelem fogalmát: arányosan, kiegyensúlyozottan és érdekesítően tudta szintézisbe gyúrni a gazdaság–külgazdaság, a politika–külpolitika, a társadalom és a kultúra történetét.”, és jegyzi meg később *Anderle*, „*sui generis* egyetemes történelmi problémákkal foglalkozott csupán.” Hasonló megközelítésre törekedtem magam is a nemzetközi és hazai

---

² *Belle Époque* Brazíliában, az európaival egyidőben, a paraguayi háború után (1870) kezdődött.

³ *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX* (Testvéri tükör, Brazília és a portugál republikanizmus a XX. század küszöbén), Lisboa, Divina Comédia Editores, 2013.

⁴ Brazil and 'Latin America', *Journal of Latin American Studies*, no. 42, (2010, 457–485.o.) 457. <http://journals.cambridge.org> (letöltés: 2010. szeptember 10.)

⁵ Wittman Tibor a magyar történetírásban, *Aetas*, 28. évf. 1.sz. (2013) 140., 146.

példák nyomán, nemcsak azért, mert a *Wittman Tibor* által Szegeden elindított modern magyarországi latinamerikanista-iberista iskolához sorolom magam, hanem leginkább azért, mert témám megkövetelte a történettudomány viszonylag önálló ágai által kínált, többfelé kötődést.

Mivel a dolgozat legfontosabb forrásanyagát az *Atlântida* folyóirat tartalma adja, ezért kézenfekvő, hogy értekezésem első két fő fejezete a lap bemutatásával, történetével foglalkozik, valamint két meghatározó szerkesztőjének – a portugál *João de Barros*nak és a brazil *João do Rio*-nak – a pályáját követi végig. Ezekben a részekben történik meg a luzo-brazilizmus tartalmának kifejtése, mintegy *elméletének* bemutatása, módosulásainak, a két ország közeledését népszerűsítő hazafias mozgalom („*campanha patriótica da aproximação luso-barsileira*”) céljainak feltárása. Itt leginkább a sajtó- és eszmetörténet eszközeivel közelítettem a tárgyához, míg a két irodalmár esetében a biografikus feldolgozás egy tágabb intellektuális környezetbe helyezve történt.

A következő fő fejezetek (IV-VII.) a luzo-atlantizmus gyakorlatával foglalkoznak és kettésével alkotnak párt. Az első kettőben Brazília áll a középpontban, a köztársaság létrejötte és alapvető viszonyai, illetve azok a körülmények, melyekben felfedezhetőek a luzo-brazil összefüggések. Hasonlóan épül fel a Portugáliáról szóló rész is. Sorrendjüket a köztársaság kikiáltásának időrendje indokolja. (Talán, ha a luzo-brazilizmus logikáját követem, a portugál fejezet kerül előre, mégis a republikánus kronológia döntött ez esetben, mert – mint a kutatás során kiderült – a történet legfontosabb szereplőinél, az *atlantidáknál* az identitás alapeleme a köztársaságpartí elkötelezettség.)

A IV-VII. fejezetekben előtérbe kerül a politikatörténet, illetve a nemzetközi kapcsolatok története, a diplomáciatörténet és bizonyos társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozások (például az emigrációtörténet, ami, a magyar kivándorlók vonatkozásában, régi kutatási területem). A dolgozat egésze, de igaz ez a fejezetek belső felépítésére is, felhagyva a linearitással, inkább egyfajta körkörös, tematikus és gyakran komparatív módon halad előre a téma kifejtésében, célja a luzo-brazilizmus *gyakorlatának* minél teljesebb leírása. Az alfejezetek tematikája a két ország esetében nem lehet teljesen azonos, hiszen Brazília és Portugália történelmi sajátosságaihoz kell alkalmazkodniuk, de vannak olyan kérdések, melyek mindkét oldalról megvilágításra kerülnek luzo-brazil szempontból (pl. az értelmiségi-politikai elit vagy a munkások luzo-brazil hálózata, a Bragança-házhoz való viszony, a kölcsönös államfői

látogatások jelentősége, az I. világháborús szövetség stb.). Ezeknek a fejezeteknek alapvető történeti kérdése: portugálok és brazilok között létrejött-e, létre jöhetett-e a *Benedict Anderson*-féléhez⁶ hasonló „elképzelt közösség”? Milyen elemekből építkeztek az áhított testvériség hívei? Mi volt a szerepe a virtuális Atlantisznak, vagyis az *Atlântida* folyóiratnak és szellemi körének, és volt-e hatása a kulturális kérdéseken túl a politikai folyamatok luzo-brazil közeledés mentén való alakításában? És összességében, jellemezhető-e a luzo-brazil testvériséghez való viszonytal az Első Brazil, illetve az Első Portugál Köztársaság?

A *posztkolonialitás* értelmezési keretébe helyezve ezek a kérdések, vagy maga a témaválasztás, riasztóan *eurocentrikusnak* tűnhet. Ami ebben az esetben talán éppen a magyar kutató kívülállása miatt oldódik a hűvös racionalitás által, amivel mindkét vizsgált ország jellegzetességeihez közelít, kívül helyezve magát, amennyire csak lehetséges, mindkét fél belső kontextusán és az egymás közti viszonyuk súrlódásain. Távolságot tartva mind a portugál oldal néha erősen paternalista első- és kiválasztottságtudatától, mind a brazil félnél előforduló portugállelenez (*luzofób*) megnyilatkozásoktól. Ugyanakkor attitűdjétől nem lehetett idegen a megértés sem, hiszen – szintén Anderle Wittman cikkéből idézve – „... a magyar történész előnye saját országa történetéből ismert elmaradottság-élménye, amely érzékenyebbé, empatikusabbá teszi más, a magyarhoz hasonló sorsú népek történelmének megértésében.”⁷ Itt említem meg, hogy ahol csak releváns volt, néhány magyar vonatkozású forrást is bevontam az elemzésbe.

A forrásanyag feldolgozása és szövegbe építése egyébként sok fordítási munkát igényelt, mert döntő többségük eredetileg portugál vagy más idegen nyelvű. De örömmel kapcsoltam össze két szakmat – a történészt és a filológust –, és külön nagy kedvvel olvastam az irodalmi értékű szövegeket. Az angol, német vagy francia idézetek felhasználásánál talán megengedhető, hogy csak eredeti nyelven kerüljenek a magyar szövegtörzsbe. Azonban a portugál kisebb ismertségére való tekintettel azt a megoldást választottam, hogy mindent fordítottam magyarra, de a forrásrészletek eredetiben is beillesztettem a jegyzetekbe, vagy egy-egy fogalomnál zárójelben a fő szövegbe, a magyar változat mögé.

---

⁶ *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford.: Sonkoly Gábor, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.

⁷ ANDERLE (2013) i.m. 146.

III. HISTORIOGRÁFIA

Az *Atlântida* folyóiratról és jelentőségéről újrafelfedezése és digitalizálása előtt néhány évvel beszéltem először nemzetközi konferencián, Leidenben, ahol a téma jó visszhangra talált a brazil kollégák körében. Több, máig meglévő szakmai kapcsolatom, például *Leandro Pereira Gonçalves*-szel és *Francisco Carlos Palomanes Martinho*-val, ekkor kezdődött. Mindketten olyan történészek, akiknek szemléletmódja közel áll hozzám, mivel gyakran ők is együtt és komparatív módon vizsgálják az Atlanti-óceán két oldalán zajló, modernkori folyamatokat.⁸

III.1. A LUZO-BRAZIL SZEMPONT

Portugáliában az ezredforduló óta egyre erőteljesebben van jelen a luzo-brazil reflexivitás. Előbb kapcsolattörténeti kérdésként vetődött fel az utóbbi két évszázad teljességére vonatkozóan, például az *Amado Luiz Cervo – José Calvet de Magalhães*⁹ szerzőpáros ezt az időszakot átfogó munkájában, vagy a *Zília Osório de Castro – Júlio Rodrigues da Silva – Cristina Montalvão Sarmiento*¹⁰ szerkesztette kötetben, mely a két állam 1822 utáni szerződéseinek szisztematikus feldolgozása. Mégis, *Luís Reis Torgal*, a tekintélyes coimbrai történész 2009-es, az *Estado Novo*-ról¹¹ szóló nagymonográfiájához csatolt historiográfiai tanulmányában még azt állapította meg, hogy a portugál-brazil kapcsolatok története és a két ország viszonyainak összehasonlító, mélyelemzése elhanyagolt tudományterület. Igaznak vélte ezt, nemcsak a két Új Állammal kapcsolatban,¹² de a salazari-caetano-i rezsim köztársasági sőt, monarchikus előzményeit tekintve is.¹³ Maga egy hasznos kronológiával járult hozzá a helyzet javításához,¹⁴ és fontos további kutatási irányként jelölte meg a portugál történetírás számára a kapcsolat

---

⁸ Hasonló komparatív problémafelvetéssel a 2000-es évek közepétől éltem magam is, pl. Alkotmány, hatalom-legitimáció, nemzetépítés Salazar és Vargas Új Államában (2003), később ez a tanulmány megjelent a *Metszéspontok* (2009) című kötetemben és németül is, *Verfassung, Machtlegitimation und Nationenbildung in Salazar und Vargas' 'Neuen Staaten'*, *LUSORAMA* 24: 73-74. (2008) 192-208.

⁹ *Depois das Caravelas – As relações entre Portugal e o Brasil, 1808-2000* (A karavellák után – Portugália és Brazília kapcsolatai 1808-2000), Instituto Camões, 2000.

¹⁰ *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000* (Dél-atlanti egyezmények: Portugália–Brazília, 1825-2000), Lisboa, Coleção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, 2006.

¹¹ *Estados Novos, Estado Novo* (Új Államok, Új Állam), I-II.köt. Coimbra, IU, 2009.

¹² U.o. II. köt. 348.

¹³ U.o. II. köt. 412.

¹⁴ *Portugal/Brasil, 1889-1910 – uma visão cronológica* (Portugália/Brazília, 1889-1910 – kronologikus áttekintés), in: Amadeu Carvalho HOMEM – Armando MALHEIRO DA SILVA – Artur César ISAÍÁ (szerk.): *Progresso e Religião – A República no Brasil e em Portugal 1889-1910* (Haladás és vallás – A köztársaság Brazíliában és Portugáliában, 1889-1910) Coimbra, IU – EDUF, 2007. 309-387.

és hatástörténeti vizsgálatokat, ugyanakkor az antikolinialista perspektíva érvényesítését.¹⁵ Mikor a 2000-es évek közepén a luzo-brazil politika kérdésével kezdtem foglalkozni, érzékeltem ezt a hiányt, azonban az azóta elmúlt másfél évtizedben a vonatkozó bibliográfia jelentősen bővült. Specifikusan az *Atlântida* folyóirat által kijelölt évekre éppen úgy, ahogy általában véve is, a XIX. század végére, a századfordulóra és a XX. század első harmadára vonatkozóan.

A portugál kutatók közül az irodalmárok jártak elől a kulturális kapcsolatok párhuzamos és összehasonlító vizsgálatával. Már 1991-ben megjelent *Nelson H. Vieira*¹⁶ azóta klasszikussá vált kötete, és 2003-ban a századvégre fókuszáló érdekes bevezető esszé és forráskiadvány *Beatriz Berrini*¹⁷ tollából. Brazíliában *Arnaldo Saraiva*¹⁸ modernizmusra vonatkozó összehasonlító elemzése illeszkedik ebbe a sorba. A magyarországi luzitanisztikában is az irodalomtudomány, pontosabban *Pál Ferenc*¹⁹ rövid tanulmánya érvényesítette először ezt a komparatív szemléletet.

Portugáliában az 1990-es évek úttörő hatás- és kapcsolattörténeti monográfiái, *Eduardo C. Cordeiro Gonçalves*²⁰ és *José Calvet de Magalhães*²¹ könyvei után megjelent *Isabel Corrêa da Silva* fentebb már idézett, számomra módszertanilag és forrásbázisát tekintve is irányadó kötete.

A brazil szerzők, meglátásom szerint, inkább résztémákra specializálódtak. Szívesen működtek együtt portugál kollégáikkal olyan közös tanulmánykötetek létrehozásában, ahol egy-egy tanulmány terjedelmű témát dolgoztak fel a portugál-brazil együttműködés jegyében. Ezek megjelenését konferencia és szakmai vita előzte meg. A közös tanulmánykötetek közül számomra különösen hasznos volt a coimbrai kezdeményezésre, *Maria Manuela Tavares Ribeiro*²² által koordinált nemzetközi projekt megjelent anyaga; az *Amadeu Carvalho Homem*

---

¹⁵ TORGAL (2009) i.m. II. köt. 412.

¹⁶ *Brasil e Portugal: a imagem recíproca: o mito e a realidade na expressão literária* (Brazília és Portugália: kölcsönös kép: mítosz és valóság az irodalmi alkotásokban), Lisboa, ICALP, 1991.

¹⁷ *Brasil e Portugal: A Geração de 70* (Brazília és Portugália, az 1870-es generáció), Porto, Campo das Letras, 2003.

¹⁸ *Modernismo brasileiro e Modernismo português* (Brazil modernizmus és portugál modernizmus), Campinas, UNICAP, 2004.

¹⁹ A portugál és a brazil futurizmus különös útjai, *Helikon* 2010/3. sz. 398-406.

²⁰ *Ressonâncias em Portugal da implantação da república no Brasil (1889-1895)* (A brazil köztársaság létrejöttének portugáliai visszhangja, 1889-1895), Porto, Reitoria da Universidade do Porto, 1995.

²¹ *Relance histórico das relações diplomáticas luso-brasileiras* (A portugál-brazil diplomáciai kapcsolatok történelmi áttekintése), Lisboa, Quetzal Editores, 1997.

²² *Portugal – Brasil: uma visão interdisciplinar do século XX* (Portugália – Brazília: interdiszciplináris kép a XX. századról), Coimbra, Quarteto Editora, 2003.

– *Armando Malheiro da Silva* – *Artur César Isaia* szerkesztette fent idézett válogatás; *Alda Mourão* és *Angela de Castro Gomes*²³ munkája; valamint a *João Paulo Avelãs Nunes* – *Américo Freire*²⁴ szerkesztőpáros kötete. A portugál köztársaság centenáriuma olasz témákkal is bővített válogatás jelent meg a republikánizmus kérdéséről, melynek szerkesztői Portugáliából *Armando Malheiro da Silva*, Brazíliából *Maria Luiza Tucci Carneiro* és Olaszországból *Stefano Salmi*.²⁵ Legújabbán a luzo-brazil keretnél tágasabb, ibériai, illetve latin-amerikai kontextust érvényesített két brazil történész, a döntően európai bevándorlókkal foglalkozó *Érica Sarmiento* és az integralizmus kutatója, *Leandro Pereira Gonçalves* közösen szerkesztett kötete.²⁶

Jelentős irodalma van és sajátos luzo-brazil szempontot követ a Brazíliába került portugálok történetének kutatása. Erre vonatkozóan az egyik legeredetibb, interdiszciplináris szemléletű szerző *José Sacchetta Ramos Mendes*,²⁷ aki doktori dolgozata alapján készült könyvét először Portóban, majd a következő évben São Paulóban is publikálta. Ebből különösen érdekesek voltak számomra azok a részletek, melyek az antiluzitanizmus politikai szerepét mutatják be az I. Brazil Köztársaság korai időszakában, levéltári források alapján, Quintino Bocaiúva külügyminiszteri tevékenységéhez kapcsolódóan.

Azonban a legnagyobb volumenű és kifejezetten a kulturális kapcsolatokra koncentráló háromkötetes tanulmánygyűjteményt *Lucia Maria Paschoal Guimarães* és *Cristina Montalvão Sarmiento*²⁸ állította össze. Témaválasztásukat feltétlenül meghatározták az *Atlântida* folyóirattal összefüggő kutatásaik.

---

²³ *A experiência da Primeira República no Brasil e em Portugal* (Tapasztalatok az első köztársaságról Brazíliában és Portugáliában) Coimbra, IU, 2014 [2011].

²⁴ *Historiografias portuguesa e brasileira no século XX – Olhares cruzados* (Portugál és brazil történetírás a XX. században – Egymást keresztező pillantások), Coimbra, IU – Rio de Janeiro, FGV, 2013.

²⁵ *República, Republicanismo e Republicanos – Brasil, Portugal, Itália* (Köztársaság, republikánizmus és republikánusok – Brazília, Portugália, Olaszország), Coimbra, IU, 2011.

²⁶ *Abordagens cruzadas no mundo atlântico: relações contemporâneas entre a Península Ibérica e a América Latina* (Az atlantikumot keresztező megközelítések: jelenkori kapcsolatok az Ibériai-félsziget és Latin-Amerika között) Recife: Edupe; Rio de Janeiro: Autografia, 2019.

²⁷ *Laços de Sangue: Privilégios e Intolerância à Imigração Portuguesa no Brasil*, (Vérségi kapcsolatok: Kiváltságok és intolerancia a brazíliai portugál bevándorlókkal szemben), Porto, CEPESE- FRONTEIRA DO CAOS EDITORES LDA., 2010.

²⁸ *Culturas Cruzadas em Português (Portugal – Brasil, Séc. XIX e XX)* (Egymást keresztező portugál nyelvű kultúrák a XIX-XX. században) I-III. kötet, Coimbra, Edições Almedina, 2010-2015.

III.2. AZ ATLÂNTIDA FOLYÓIRATRÓL

Mikor felfedeztem magamnak a luzo-brazil Atlantiszt, még csak egyetlen, kifejezetten vele kapcsolatos tudományos munkát találtam, egy szakdolgozatot, melyet 1997-ben készített *Cecília Dias de Carvalho Henriques da Conceição*²⁹ a lisszaboni egyetemen. Aztán elkövetkezett az *Atlântida* 2015-ös centenáriuma³⁰ és teljes anyagának digitalizálása,³¹ ami elősegítette, hogy egyre többet foglalkozzanak tartalmának elemzésével. A folyóirat kettős természetéből adódóan tengeren innen és túl egyaránt figyelmet kapott.

Braziliában első számú kutatója *Lucia Maria Paschoal Guimarães* lett, aki 2009-ben az első karcsú, többszerzős tanulmánykötetet szerkesztette³² az *Atlântida*-ról, míg Portugáliában legtöbbször *Zília Osório de Castro* publikált ebben a témában. Elkészült az általa és *Lucia Maria Paschoal Guimarães*, valamint *Luis Andrade* által összeállított tanulmánykötet is.³³ *Luciana Lilian de Miranda* szintén több rész tanulmányt közölt a folyóirattal kapcsolatban. Doktori dolgozatát³⁴ *João de Barros* luzo-brazilizmusának szentelte, és ezzel a speciális szemponttal jelentősen túllépett az *Alberto Filipe de Araújo* és *Joaquim Machado de Araújo*³⁵ által még 2004-ben publikált, alig százoldalas életrajzi füzet eredményein. Illetve, a Barrost nevelélméleti, oktatáspolitikusi tevékenységén keresztül bemutató *Rogério Fernandes*³⁶ és a forrásválogatást készítő *Maria Alice Reis*³⁷ szempontjain. Ez a témaválasztás is jelezte: a lap újrafelfedezésével együtt két szerkesztőjének életműve szintén érdekessé vált a történet- és

---

²⁹ *A revista Atlântida: documento socio-cultural e literário de uma época: um abraço mental entre Portugal e Brasil* (Az *Atlântida* folyóirat: egy korszak társadalmi-kulturális és irodalmi dokumentuma: mentális ölelkezés Portugália és Brazília között), MA dolgozat, kézirat gyanánt, Lisboa, Universidade Nova, 1997.

³⁰ A 100. évfordulóra a portugál nemzeti könyvtár kiállítással emlékezett, a *Biblioteca Nacional de Portugal sedia, nos dias 23 e 27 de outubro de 2015, o Encontro Centenário da revista Atlântida*, [Centenário da revista Atlântida - Plataforma 9](#) (elérés 2016. augusztus 29.); a brazil nemzeti könyvtár pedig külön digitális gyűjteményt létesített a luzo-brazil témának, *BDLB - Biblioteca Digital Luso-Brasileira*, <https://bdlb.bn.gov.br/> (elérés 2017. februártól)

³¹ <http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/Atlantida/Atlantida.htm> és <http://ric.slhi.pt>

³² *Afinidades Atlânticas – Impasses, Quimeras e Confluências nas Relações Lusobrasileiras* (Atlanti-óceáni rokonság – zsákutcák, kimérák és összefonódások a luzo-brazil kapcsolatokban), Rio de Janeiro, Quartet Editora, 2009.

³³ *Atlântida: a invenção da comunidade luso-brasileira* (Atlantiszt: a luzo-brazil közösség leleménye) Rio de Janeiro, Contra Capa, 2013.

³⁴ „*Brasil, visão do que fomos, do que somos e do que devemos ser*”: *A causa luso-brasileira em João de Barros, 1912-1922*. (Brazília, vízió arról, hogy mik voltunk, mik vagyunk és milyennek kellene lennünk”: a luzo-brazil szemlélet João de Barrosnál, 1912-1922), PhD dolgozat, Universidade Nova de Lisboa, 2014.

³⁵ *João de Barros, 1881-1960. Vida, Obra e Pensamento* (João de Barros, 1881-1960. Élete, műve és gondolatai), Porto, Estratégias Criativas, 2004.

³⁶ *João de Barros – Educador Republicano* (João de Barros – a republikánus pedagógus), Lisboa, Livros Horizonte, LDA, (s/d) [1970/71].

³⁷ *A pedagogia e o ideal republicano em João de Barros* (A pedagogia és a köztársasági ideál João de Barrosnál), Lisboa, Terra Livre, 1979.

az irodalomtudomány számára egyaránt. Barros mellett João do Rio személyének és életművének elemzése és értékelése talán még látványosabb lendületet kapott a 2010-es években. Főként irodalmi szempontból, drámaíróként és mint az újságírás radikális megújítója, az egykori brazil főváros krónikása tűnt fel. *Raimundo Magalhães Júnior*³⁸ 1970-es évekbeli életrajzához képest ezt az értelmezési keretet vetette fel például *Gutemberg Medeiros*³⁹ tanulmánya. *Cristiane D'Avila*⁴⁰ pedig az Atlantisz-álom szempontjából elemezte João do Rio írásait. *Claudia Poncioni* és *Virginia Camilotti*⁴¹ publikálta Barrosnak írt leveleit. Míg ez utóbbi levelezésének egy része szülővárosa levéltárában (*Arquivo Histórico Municipal da Figueira da Foz*), másik része pedig a portugál nemzeti levéltárban (*Biblioteca Nacional/Arquivo de Cultura Portuguesa Contemporânea/Colecção João de Barros*) pihen, kiadatlanul.

Az *Atlântida*-ról és szerkesztőiről a felsorolt tanulmányokat olvasva feltűnt, hogy szerzőik általában csak a lapszámok törzsanyagára fordítottak figyelmet, elhanyagolva a kötetek végén található aktuális, rövid híreket, szerkesztőségi cikkeket. Pedig ezek gyakran a luzo-brazil közeledés szempontjából a legfontosabb, legjellemzőbb megjegyzéseket tartalmazzák. Ezért ezeket a szövegeket igyekeztem alaposabban vizsgálni. Másrészt az elemzéshez hozzátenni az *atlantidák* francia, illetve más neolatin kultúrákhoz való kapcsolódásának tényét és jelentőségét, amit a portugál és brazil kollégák szintén kevésbé dolgoztak fel.

III.3. KÉT KÖZTÁRSASÁGRÓL

Nem találtam olyan szerzőt, aki a luzo-brazil virtuális Atlantisz segítségével párhuzamosan mutatta volna be a Brazil és a Portugál I. Köztársaságot. Mikor erre vállalkoztam, döntően a forrásanyagra, számos kisebb terjedelmű szaktanulmányra és a klasszikus, általános monográfiákra hagyatkozhattam.

---

³⁸ *A vida vertiginosa de João do Rio* (João do Rio szédületes élete), Rio de Janeiro – Brasília, Civilização Brasileira - INL, 1978.

³⁹ 100 anos de *Atlântida*: continente de letras de Brasil e Portugal (Atlantisz száz éve: kontinens szövegekből Braziliának és Portugáliának), *Galaxia* (São Paulo), no. 32, (2016. aug.) 163-175.

⁴⁰ *João do Rio a caminho da Atlântida* (João do Rio úton az Atlantiszra), Rio de Janeiro, Contra Capa, 2015.

⁴¹ *Muito d'alma – cartas de Paulo Barreto (João do Rio) a João de Barros – 1909-1921*. (A lélek nagy része – Paulo Barreto (João do Rio) levelei João de Barrosnak – 1909-1921.) Rio de Janeiro, Academia Brasileira de Letras, Garamond, 2015.

A portugál köztársasági időkkel kapcsolatban még mindig jól használható az 1970-es évtized terméséből *A. H. de Oliveira Marques*⁴² vagy *Carlos Ferrão*⁴³ monográfiája; a brit történész, *Douglas L. Wheeler*⁴⁴ könyve; az újabb feldolgozások közül pedig *Fernando Rosas*⁴⁵ műve; valamint az *António Costa Pinto* és *Nuno Severiano Teixeira*⁴⁶ szerkesztette tanulmánykötet. Bár *Armando Malheiro da Silva*⁴⁷ kétkötetes nagymonográfiájával Sidónio Pais diktatúrájára koncentrál, sok vonatkozásban mégis képet ad a köztársasági korszak egészéről.

Brazíliaval kapcsolatban rendelkezésre állnak forrásértékű klasszikusok: *João Pandiá Calógeras*,⁴⁸ *Fernando de Azevedo*,⁴⁹ *Celso Furtado*,⁵⁰ *Everardo Dias*⁵¹ és *Carlos Delgado de Carvalho*⁵² könyvei, melyekben néhány fontos fejezet foglalkozik az I. Köztársaság korával. A modernebb enciklopédikus feldolgozások és kézikönyvek közül: az 1990-es években írt, majd a 2000-es években digitalizálva is újrakiadott jelentős vállalkozás, mely *Boris Fausto*⁵³ szerkesztésében 11 kötet terjedelemben foglalja össze a brazil civilizáció történetét. Ennek 9. kötete foglalkozik az I. Köztársaság korával; életrajzi lexikonként pedig kiválóan használható az *Israel Beloch* és *Alzira Alves de Abreu*⁵⁴ által összeállított, mára már szintén digitalizált kézikönyv.

---

⁴² *A Primeira República Portuguesa* (Az Első Portugál Köztársaság), 3. kiad. Lisboa, Livros Horizonte, 1980. [1971]

⁴³ *História da 1ª República* (Az Első Köztársaság története), Lisboa, Terra Livre, 1976.

⁴⁴ *História política de Portugal 1910-1926* (Portugália politikatörténete 1910-1926) s.l. Publicações Europa-América, s.d. [1978]

⁴⁵ *A Primeira República 1910-1926 – Como venceu e porque se perdeu* (Az Első Köztársaság 1910-1926 – Hogyan győzött és miért vesztett), Lisboa, Bertrand Editora, 2018.

⁴⁶ *A Primeira República Portuguesa – entre o Liberalismo e o Autoritarismo* (Az Első Portugál Köztársaság – liberalizmus és tekintélyuralom között), Lisboa, Colibri, 2000.

⁴⁷ *Sidónio e Sidonismo* (Sidónio és rendszere) I-II. köt., Coimbra, Universidade de Coimbra, Museu da Presidência da República, 2006.

⁴⁸ *Formação histórica do Brasil* (Brazília történelmének alakulása), 8. kiad., São Paulo, Editora Nacional, 1980 [1930].

⁴⁹ *A Cultura Brasileira* (A brazil kultúra), Rio de Janeiro, Serviço Gráfico do IBGE, 1943.

⁵⁰ *Formação econômica do Brasil*, (Brazília gazdaságának alakulása), 34. kiad., São Paulo, Companhia das Letras, 2007. [1959]

⁵¹ *História das Lutas Sociais no Brasil* (A társadalmi küzdelmek története Brazíliában), São Paulo, Edaglit, 1962.

⁵² *História diplomática do Brasil* (Brazília diplomácia története), faksimile kiadás: Brasília, Senado Federal, 1998 [1959].

⁵³ *História Geral da Civilização Brasileira* (A brazil civilizáció átfogó története), 9. kötet, Rio de Janeiro, Editora Bertrand Brasil, 1997.

⁵⁴ *Dicionário Histórico-Biográfico Brasileiro*, (Brazil történeti-életrajzi szótár) I-V. köt., Rio de Janeiro, Fgv Cpdoc, 2001-2009.

A monografikus kötetek közül főként az I. Köztársaság kulturális életével foglalkozó szerzők (*Nicolau Sevcenko*,⁵⁵ *Jeffrey D. Needel*,⁵⁶ *Wilson Martins*,⁵⁷ *Sidney Garambone*⁵⁸) munkáit dolgoztam fel, és a Brazília külkapcsolataival foglalkozó művekre építettem (*Amado Luiz Cervo* – *Clodoaldo Bueno*,⁵⁹ *Eugênio Vargas Garcia*⁶⁰). Az I. Brazil Köztársaság belpolitikájának és föderális rendszerének értelmezésében *Cláudia M. R. Viscardi*⁶¹ szemlélete segített leginkább. A magyar latinamerikanisztika, iberisztika, illetve történettudomány korábban nem foglalkozott kifejezetten sem a brazil, sem a portugál korai köztársasági korszak részletesebb bemutatásával vagy a kettő bármilyen szempontú összevetésével, nagyobb terjedelmű tanulmány, önálló monográfia erről nem született. Viszonylag részletes a fordításban olvasható, *Boris Fausto*-féle⁶² országtörténet I. Köztársaságra vonatkozó fejezete; valamint *Horváth Gyula*⁶³ saját és *H. Szabó Sárával* közös⁶⁴ kutatásai érintettek fontos résztémákat (kávészarva-valorizációs politika, pozitívizmus brazil elterjedése); *Szilágyi István*⁶⁵ a brazil geopolitikai iskola kezdeteit visszavezeti az 1920-as évekig; újabban rövidebb írások erejéig *Urbán Bálint*⁶⁶ is foglalkozik a századforduló brazil irodalom- és eszméletörténetével. *Anderle Ádám*,⁶⁷ *Fischer Ferenc*⁶⁸ és *Semsey Viktória*⁶⁹ latin-amerikai tematikájú munkáikban szintén reflektálnak a korszak brazil jelenségeire, illetve a kontinentalizmus, pánhiszpanizmus,

⁵⁵ *Literatura como Missão: Tensões sociais e criação cultural na Primeira República* (Az irodalom mint küldetés: Társadalmi feszültségek és kulturális tevékenység az első köztársaságban), 4. kiad. São Paulo, Editora Brasiliense, 1995 [1983].

⁵⁶ *A tropical belle époque* (Boldog békeidők a trópusokon), Cambridge University Press, 1987.

⁵⁷ *História da Inteligência Brasileira* (A brazil értelmiség története) VI.köt., 1915–1933. (3. kiad.), São Paulo, Lao, 2001 [1978].

⁵⁸ *A Primeira Guerra Mundial e a Imprensa Brasileira* (Az első világháború és a brazil sajtó), Rio de Janeiro, Editora Mauad, 2003.

⁵⁹ *História da Política Exterior do Brasil* (A brazil külpolitika története), São Paulo, Editora Ática, 1992.

⁶⁰ *Entre América e Europa: a política externa brasileira na década de 1920*. (Amerika és Európa között: brazil külpolitika az 1920-as években), Brasília, Editora da Universidade de Brasília/FUNAG, 2006.

⁶¹ *Unidos perderemos: A construção do federalismo republicano brasileiro* (Egységben a gyengeség: A brazil köztársasági föderalizmus létrehozása), Curitiba, Editora CRV, 2017.

⁶² *Brazília rövid története*, ford.: Pál Zs., Tímár I., Budapest, Equinter, 2011. [2001], III. fejezet, 149-195.

⁶³ *Ültetvény és politika – tanulmányok Brazília történetéből*, Szeged, h.n. 1996.

⁶⁴ *La historia y las ideas – El liberalismo, el positivismo y el populismo en Brasil y México 1920-1945* (Történelem és eszmék – a liberalizmus, a pozitívizmus és a populizmus Brazíliában és Mexikóban), Kaposvár, Editorial David, 2004.

⁶⁵ *Geopolitika*, második, bővített kiadás, Budapest, Paigeo, 2018. 228-247.

⁶⁶ Az indianizmustól a kannibalizmusig – a brazil identitás elméleti konstrukcióinak változásai a 19. és a 20. században, *Orpheus Noster*, XI. évf. 1. sz. (2019/1) 46-59.

⁶⁷ *Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870-1959*, Budapest, Kossuth, 1982., *Nemzetudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században*, Budapest, Kossuth, 1989.

⁶⁸ „A háború utáni háború” 1919-1933, Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2014.

⁶⁹ *Spanyolország és Latin-Amerika 19-20. századi rövid története*, Budapest, L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2008.

luzoatlantizmus kérdéskörére, azonban átfogó jellegüknél fogva ezek a könyvek nem bocsátkozhatnak olyan részletekbe, mint az *Atlântida* folyóirat elemzése vagy a luzo-brazil közeledés problematikájának vizsgálata.

Portugáliáról két országtörténet áll rendelkezésre magyar nyelven: az angol szempontú *David Birmingham*⁷⁰ szerény terjedelmű, inkább az ismeretterjesztést szolgáló kötete és a portugál *José Hermano Saraiva*⁷¹ számos nyelvre lefordított, népszerű, de több kérdésben már meghaladott könyve. Egyik sem foglalkozik részletesen az Első Portugál Köztársasággal. Ebből a szempontból fontosabbak a magyar kutatók munkái, például a sidonizmussal, az I. világháborús portugál részvétellel kapcsolatban. Elsősorban *Harsányi Iván*⁷² ibériai diktatúrákat elemző írásai és *Szilágyi István*⁷³ XX. századi országtörténetének vonatkozó része, valamint tanulmányai. Sajátosan magyar szempontú feldolgozásában *Pál Zombor Szabolcs*⁷⁴ szintén szentel egy fejezetet a XX. századi portugál történelem 1930 előtti szakaszának.

IV. ÖSSZEGZÉS, EREDMÉNYEK, KÖVETKEZTETÉSEK

Ez a dolgozat az *Atlântida* című kettős, lisszaboni és Rio de Janeiró-i szerkesztőséggel működő folyóirat anyagából, 1915–1920 között megjelent 48 terjedelmes számának elemzéséből indult ki. A történelmi forrásként kezelt publicisztikai és művészeti szövegek segítségével kirajzolódtak a lap központi gondolatának részletei, ami lényegében egyezik a luzo-brazil eszme tartalmával. Ennek alapvonalai: állandó szellemi kapcsolat és értékközvetítés Portugália és Brazília között, ezzel barátságuk, testvériségük megélése, egymás erősítése kulturális, gazdasági és politikai téren egyaránt. A szoros, ugyanakkor folyamatosan elmélyítendő összetartozás alapja a két nép civilizációs és biológiai összefonódása (luzitán faj), tágabb értelemben az azonos neolatin háttér, a nyelv, a lelki rokonság és a közös múlt emléke, valamint a jövő ígérete.

Bemutatásra került az atlantidák jószándékú, bár esetenként talán kissé naivnak tűnő alkotói köre, mely szépirodalmi művei közlése mellett számos közéleti kérdést is felvetve, szerteágazó

---

⁷⁰ *Portugália története*, ford.: Lukács Laura, Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. [1993].

⁷¹ *Portugália rövid története*, ford.: Racs – Wittner – Szelényi – Pál, Budapest, Equinter, 2010. [1992].

⁷² *A félperifériáról a centrum felé – Spanyolország és Portugália a "hosszú 19." és a még hosszabb 20. században*, Pécs, Publikon, 2011.

⁷³ *Portugália a huszadik században*, Budapest, L'Harmattan, 2015., és *Portugália az első világháborúban*, in MAJOROS István et. al. (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, Budapest, ELTE, BTK, 2015, 683-698.

⁷⁴ *Portugália magyarországi megítélése a két világháború között*, Budapest, Göncöl Kiadó, 2018.

témaválasztással körvonalazta a luzo-brazil politika lényegét. Ami egyébként nem mutatkozott statikus valaminek, inkább folyamatosan változott intenzitásában és tartalmi elemeiben is. Ezért válhatott az *Atlântida* sokkal érdekesebbé az I. világháború után, mikor a megjelentetett írásokban felerősödtek a luso-atlantista mellett az össz-neolatin együttműködésre vonatkozó elképzelések is. Itt kell hangsúlyozni a francia kapcsolatok részletes bemutatásának újszerűségét. A művészek és intellektuelek között tengeren innen és túl több befolyásos híve volt a kétoldalú kapcsolatok szorosabbra fűzésének. Közülük a folyóirat alapító-szerkesztői, a portugál João de Barros és a brazil João do Rio életpályáját a dolgozatban önálló fejezet foglalja össze, de rövidebben, egyes alfejezetekbe építve az Atlantisz-*network* más jelentős alakjai (pl. Graça Aranha, M. de Oliveira Lima, Olavo Bilac, C. Malheiro Dias, Manuel de Sousa Pinto, A. de Bettencourt Rodrigues) is megjelennek. Ezek az életutak minden esetben azt mutatták, hogy az elithez kötődnek (a szellemi életben, vagy nem ritkán az állami adminisztrációban erős pozícióikkal) és fellelhető bennük a luzo-brazil kettős kötődés: a személyes szimpátia a luso-atlanti „másik part” iránt. Ezek a „két hazát” is felvállaló emberek jelentették a luzo-brazil közeledés politikájának legfontosabb bázisát.

A dolgozat világossá tette tehát, hogy az *Atlântida* által képviselt koncepció és a luzo-brazil gondolat elsősorban az összefonódó szellemi-politikai elit sajátja volt, és mint ilyen egy lehetséges modernizációs stratégiaként jelenet meg⁷⁵ mindkét országban, bár más-más hangsúlyokkal. Ugyanakkor társadalmi bázisa további csoportokra is kiterjedt. Elsősorban az emigránsokra (a Brazíliában élő jelentős létszámú portugál kolóniára és a sokkal kisebb lélekszámú portugáliai brazilokra); illetve bizonyos értelemben a mindkét országban új osztály, a proletariátus (pontosabban annak szervezett és intellektuális érdeklődésű, főként anarchista kötődésű) elitjére is, ami sajátos módon szintén formálója lett a luzo-brazil szellemi Atlantisznak. Közös volt bennük az erős intellektualizmus, egy olyan korban mikor az irodalom és a könyvek, a folyóiratok világa még a nemzet önkifejezésének legfontosabb eszközeként a társadalom integráns részét képezte és az irodalmárok igen összetett szerepet játszottak mind Brazíliában, mind Portugáliában. Gondoljunk csak Silvio Romero 1888-as főművének bevezetőjéből a sokat idézett mondatokra: „Irodalmi függetlenség, tudományos függetlenség

---

⁷⁵ Megerősítve Burns és Skidmore Brazíliáról felállított és Latin-Amerikára is kiterjesztett tételét a népi kultúrán felülkerekedő modernizációról: „*Modernization triumphed over the folk cultures.*” E. Bradford BURNS – Thomas E. SKIDMORE: *Elites, Masses, and Modernization in Latin America, 1850–1930*, Texas Pan American Series, 1979. 70. Ld. még u.o. 76. Bár a szerzők elismerik a népi kultúra és az europánizált városi kultúra közötti folyamatos interakció létét is. U.o. 41-43.

és Brazília politikai függetlenségének megerősítése, íme életem álma. Legyen ez a jövő hármás jelszava!”⁷⁶

A két ország történelmében a vizsgált periódus a modernizáció, a nacionalizmus és az államforma megváltozásának időszaka. Az elmélet vizsgálata után a luzo-brazil praxist elemezve a két állam, a két fiatal köztársaság viszonyáról általánosságban azt lehet leszögezni, hogy saját regenerációs/modernizációs stratégiájuk részeként használták a másikat, bár eltérő szerepet szántak neki. Portugália és Brazília bár 1822-őt követően államjogi szempontból gyorsan és szinte véráldozat nélkül szakadtak el egymástól, a társadalom szövetében, illetve polgáraik fejében talán sosem vált, sosem válik maradéktalanná ez az elszakadás, még akkor sem, ha az elkülönbözés nyelvi és kulturális szempontból is folyamatos. Ezt mutatják az egykori európai birodalmi központ és a hajdani amerikai gyarmata fontosabb luzo-brazil lépései, állami és magán kezdeményezései.

A brazil öndefiníció a *Belle Époque* modernizációs hevületében kisebb vagy nagyobb hangsúllyal, de állandóan előhívta az Európához és a portugál örökséghez való viszonyulás problematikáját. Az utóbbival kapcsolatban a posztkoloniális válaszok számos árnyalata született, a paletta igen széles volt a teljes elutasítástól (*luzofóbia*) a Portugáliával való politikai újra egyesülés (*konföderáció*) gondolatáig. A konzervatívoknak és a liberálisoknak is megvoltak a maguk hangsúlyai ebben a kérdésben. A brazil I. vagy Régi Köztársaság (1889-1930) erősen nacionalista szakaszaiban – leginkább Prudente de Moraes, Hermes da Fonseca és Epitácio Pessoa elnöksége idején – felerősödött a radikális portugállenesség. Míg az I. világháborús szövetség tompította az ellenszenvet és előtérbe helyezte a szolidaritást és a testvéri érzéseket a két ország és nép között. Ebben a változó politikai és közhangulatban az elit egyes befolyásos tagjai kitartottak Portugália iránti személyes szimpátiájuk mellett, és hívei, népszerűsítői lettek a luzo–brazil közeledés gondolatának, hatásuk azonban – mint az elemzés megmutatta – összességében mégis csekély maradt. Brazil részről az általunk vizsgált időszakot leginkább egyfajta érdektelen testvériség jellemezte. A Rióból irányított köztársaság egyre inkább az amerikai kontextusban értelmezte önmagát, és az Egyesült Államok idővel az európai referenciák fölébe kerekedett. Míg a modernizációt eleinte, az 1880-as évtizedtől leginkább Európából érkező import gondolatok (a pozitívizmus, az abolicionizmus, a liberalizmus és a köztársasági eszme) vezérelték, néhány évtized múltán erős intellektuális

---

⁷⁶ *Historia da litteratura brasileira I-II.*, második, javított kiadás, Rio de Janeiro, H. Garnier, 1902 [1888]. XXVI.

mozgalomként bontakozott ki az eredetiségvágy az önálló brazil identitás meghatározására, amit a köztársaság politikája is alátámasztott, néha vad nacionalizmussal (*jakobinusok*). A Brazíliát jól ismerő és szerető portugál João de Barros az 1910-es évek elején ezt már érzékelte, mikor így írt, a brazil festők leghőbb vágya, „... hogy teljesen önmaguk lehessenek, saját, autonóm szellemi és művészeti élettel, hasonlóan politikai függetlenségükhöz.”⁷⁷

A brazil elit, miközben egyszerre figyelt kifelé és tartott önvizsgálatot befelé, a fejlett világgal mérte magát saját értékei felfedezésével keresve nemzeti azonosságát, nacionalizmusa referencia pontjait. Ezért nem volt ritka eset, hogy önostorozó és bizonytalan lett, tele kisebbségi érzéssel. („... annyi brazil mond rosszat a brazilokról és semmi jót nem talál Brazíliában...” – panaszolta João do Rio is.⁷⁸) Ilyenkor fordult leghevesebben a portugál örökség ellen. Azok az intellektuelek viszont, aki a luzo-brazilizmus keretében gondolkodtak, az egykori gyarmatosítók hagyatékát saját identitásuk szerves részeként élték meg, és így gondoltak nemzetükre is. Szerintük éppen az eurocentrikus keret, egy európai országhoz való szoros kötődés kínált kitörési lehetőséget a periférikus helyzetből. Brazília definiálása a *nativista* elképzelésekkel szemben náluk éppen azzal gazdagodott, hogy a portugál hagyománynak különös hangsúlyt adott. Ugyanakkor oldotta is az eurocentrizmust azáltal, hogy a kölcsönösséget, az oda-vissza hatást jelenítette meg egy fiatal amerikai és egy nagymúltú európai nemzet között, így a luzo-brazil gondolkodásban a két kultúra termékenyítő hatása egyenrangú szerephez jutott. Amiben azonban Brazília valóban hűvös, sőt közönyös testvérnek bizonyult, az a kétoldalú államközi és gazdasági kapcsolatok voltak, ahol Portugália jelentéktelensége minden igyekezete ellenére nyilvánvalóan megmutatkozott, és ezen a befolyásos luzo-brazil politikus-értelmiségiek sem tudtak érdemben változtatni, és az *Atlântida*, mint a közeledés propagálója és mint a kapcsolatépítés kérdésben kibontakozó társadalmi vita fóruma (egyfajta korai influenszer) maga sem ért el valódi áttörést.

A testvériség gondolata Brazíliában tömeges támogatásra csupán a népes portugál emigráns közösségekben talált, melyeknek a szervezeti és kulturális élete igen intenzív és látványos volt, főként a dél-amerikai ország nagyvárosaiban. A kolóniáikban (ahogy magukat is nevezték) nagy tábora alakult kit a luzo-brazil közeledés eszméjének, gyakran összemosódva a pán-luzitanizmussal. Ez az alapvetően nyelvi és kulturális jelenség a brazil nacionalistákat, akik a

---

⁷⁷ João de BARROS: *A Energia Brasileira* (A brazil energia), Porto, Chardon, 1913. 58.

⁷⁸ João do RIO: *No tempo de Wencesláo* (W. idején), Rio de Janeiro, Villas-Boas, 1917. 277.

gyarmati függés semmiféle módosult vagy bújtatott feléledését nem kívánták, heves ellenérzésekkel töltötte el. Különösen, mikor a pán-luzitán kulturális imperializmus az I. világháború egymásrautaltságában a politikai újraegyesítés ötletéig, a luzo-brazil konföderáció tervéig fejlődött. Az európai partner, az egykori anyaország azonban Brazília számára sosem volt elég jelentős gazdasági/politikai partner vagy igazán veszélyes újgyarmatosító ahhoz, hogy ez az ötlet komolyan vehető lett volna.

A portugál szellemi-politikai elit, mely 1822-ben látszólag oly könnyen engedte el Brazíliát, valójában száz év alatt sem tudott végleg lemondani róla. Az elgyengült monarchia utolsó éveiben, majd az 1910-ben kikiáltott köztársaság idején is egyik legfontosabb nemzetközi partnerét látta benne. Az értelmiség pedig idővel harmonikusan vont a és illesztette bele a portugál identitásba a dél-amerikai köztársaságot, mint saját nemzete történelmi művét, amire a luzo–brazil gondolat portugál hívei leginkább szeretetteljes paternalizmussal tekintettek.

A jelen elemzés azt mutatta meg, hogy inkább Lisszabon lépett fel kezdeményezőként az államközi kapcsolatok terén, a gazdasági egyezmények érdekében, kulturális intézmények létrehozásában. Igyekezett – a történelmi múltra, a két társadalom egybefüggő szövetére és a kultúra közös elemeire hivatkozva – a ténylegesen meglévő tradicionális kötelekeket további, nagyon is konkrét, jelen béli politikai vagy gazdasági előnyökre konvertálni. Őszintén vágyott ugyan a jobb kölcsönös megismerésre, a kulturális értékek cseréjére és folyamatos testvéri sóvárgást érzett tengerentúli partnere iránt, de nem kizárólag érzelmi alapon, hanem jól felfogott anyagi érdeki szerint is, és érveiben gyakran megfontolandó racionalitás volt. Portugáliából nézve az elveszett gyarmat helyén fiatal, dinamikusan fejlődő testvérnemzet formálódott, egy erős és természetes potenciális szövetséges, mely a portugál értékeket amerikanizált módon viszi tovább, dicsőségéget szerezve így nemcsak magának, de az egykori anyaországnak és a közös etnikumnak (fajnak) is. Azzal, hogy a luzo-brazilizmus ennyire az európai (portugál) komponensekre és tradícióra koncentrált (mint legfőbb értékhozó), és azzal, hogy az elitben kereste a bázisát, áttételesen negligálta Brazília indián és afrikai gyökereit. Azok nem jelentek meg a horizontján. A befelé forduló provincialitásból pedig leginkább a neolatin perspektíva emelte ki, megújítva és meghaladva a pánluzitán retorika szintjét.

A kutatás megmutatta, hogy a kétoldalú kapcsolatokban Portugáliának nem sok eszköze maradt, csak a *softpower* elemeihez nyúlhatott. (Ezért is kapott az *Atlântida* jelentősebb kormányzati támogatást Lisszabonból, mint Rio de Janeiróból, és ezért volt több a portugál mint a brazil a szerzői között.) A nélkülözhetetlen reláció megőrzéséhez, fejlesztéséhez voltaképpen csupán az etnocivilizatórikus közös múlt felértékelése és a luzo-brazil testvériség programja kínált valamiféle használható hivatkozási alapot a portugáloknak. Mivel a gazdaságban a gyarmati dependencia megfordult a tengeren inneni és túli luzfón világok között, Ibériából kiinduló imperializmustól valójában már nem kellett tartani, kereskedelmi vagy politikai partnerként Portugália egyre veszített jelentőségéből. A két ország viszonya a kultúra területén kívül kiegyenlítetlen maradt. Lisszabon kezdeményezései a dél-amerikai partnernél nem sok gyakorlati eredményre vezettek. Sikeresebbek voltak a magán jellegű iniciatívák (pl. a braziliai portugál bank). Ilyen módon irreális elképzelés volt a luzo-brazil politika elkötelezettjei részéről, hogy a portugál jelenlét bármiben is feltartóztathatja, ellensúlyozhatja a Brazíliára nehezedő erős imperializmusok hatását mint, ahogy ez az elképzelés az I. világháború idején előtérbe került.

Portugáliában a századforduló és a XX. század első évtizedei válságos időszakot jelölnek. Amikor a köztársaság nehéz konszolidációja, a társadalmi és gazdasági problémák kiútkeresésre sarkallták az elit gondolkodóit. A regeneráció lehetőségeit elemzők szemében nem volt sok becsülete a kisszerű jelennek, a hazai dolgok értéke relativizálódott (egy Párizst járt, kényeskedő portugál festő szavaival élve: „Óh, barátom! A portugál tájat festeni! Milyen kicsinyes érzelgősség.”⁷⁹) Az elit megoldást keresve tekintett kifelé és nosztalgiával révedt a nagyszerű múltba. Mikor az ország határain kívül kereste egyensúlyát szorosán ragaszkodott megmaradt gyarmataihoz és hajdani birodalmi nagyságát idézte historizmusával, mely túlélte a monarchiát. Ezekre a tendenciákra rímelt a *luso-brasileirismo* eszméje is a hazai gyengeségekkel a brazil dinamizmust és a fejlődés iránti energikus elkötelezettséget állítva szembe. Ugyanakkor a kulturális nagyság eszméjével kiegészülve, végső soron Portugália történelmi (gyarmatosító) hivatását is idealizálta. Portugál részről tehát a múlt és a jelen között feszülő kognitív disszonancia egyfajta feloldását jelentette.

A luzo-brazil gondolat így a portugálok számára könnyen vált a hazafiság (egyfajta újjáépített birodalmi nacionalizmus) részévé, építőkövévé, és mint ilyen könnyebben szervesült, mint a

---

⁷⁹ Idézi BARROS (1913) i.m. 57.

dél-amerikai országban. A luzo-brazilizmus Portugáliában fontosabb és népszerűbb volt, mégis többet boncolgatta és értelmezte Brazíliát. A dolgozat egyik célja és eredménye: éppen e kettős aszimmetria tükrében mutatni a két köztársaságot. Eközben az Atlantisz-projekt mélyén valami újszerűen értelmezhető (ma leginkább a *dekolonializmus* szemlélete reflektál rá), bár evidens összefüggés sejlett fel. Egyszerűen szólva, már az 1910-es években világos volt, hogy a gyarmatosításnak két oldala van. Az *Atlântida* végső soron erre igyekezett ráirányítani a figyelmet. Azaz, Latin-Amerika (Brazília) kezdettől fogva az európai (illetve atlanti) modernitás része, az „érme másik oldala”, hátrányosabb helyzetből indult ugyan, de nélküle (a kolonialitás) nélkül nem létezhetett volna modernitás, ahogy a kapitalizmusban sem létezhetnek gazdagok elszegényedettek nélkül. Így (a luzo-brazil keretben) Portugália és Brazília sem létezhet egymás nélkül.

Hogy az *Atlântida* megszűnése is hozzájárult-e ezeknek a gondolatoknak az alámerüléséhez, vagy a testvéri kapcsolat elmélyítésének programja volt-e kifulladásban és ez siettette a lap megszűnését? Nehéz lenne megfejtani.

V. A SZERZŐ KORÁBBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI A DISSZERTÁCIÓ TÉMAKÖRÉBEN

V.1. ANGOL NYELVEN

East-West Passage: The Unusual Career of Marie-Antoinette Aussenac (1883-1971). In: Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar; Szilágyi Ágnes Judit; Prantner Zoltán (szerk.): *From Iberia to China: Some Interactions of the Islamic World with the West and the East*, Budapest, ELTE BTK, 2022. 51-64.o.

Proto-Fascists, Integralists in the Lusitanian World. *ÖT KONTINENS: AZ ÚJ- ÉS JELENKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANSZÉK TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI* 2016: 2 (2019) 235-241.o.

Revista Atlântida (1915-1920): From the Luso-Brazilian Rapprochement to the New Lusitânia. *ÖT KONTINENS: AZ ÚJ- ÉS JELENKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANSZÉK TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI*, 2012/1 (2013) 171-178.o.

V.2. MAGYAR NYELVEN

A Brazíliára irányuló régi és új imperializmusok. *ÖT KONTINENS: AZ ÚJ- ÉS JELENKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANSZÉK TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI*, No. 2018/2. (2022) 213-232.o.

Testvéri közöny és testvéri sóvárgás – a brazil–portugál viszony egyes kérdései az 1890-es évtizedben. *ORPHEUS NOSTER* 1 (2021) 33-42.o.

A valódi Brazília keresése: Kultúra, elit, nacionalizmus egy fiatal köztársaságban. *LIGET: IRODALMI ÉS ÖKOLÓGIAI FOLYÓIRAT* 33:6 (2020) 144-173.o.

A portugál halászok esete Brazíliában, 1920. *A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL (ÉVKÖNYV)* 46 (2020) 99-103. o.

A brazil régi köztársaság diplomáciája és a luzo-brazil viszony egyes kérdései. In: Horváth Emőke; Lehoczki Bernadett (szerk.): *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok: Amerika a XIX-XXI. században*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, (2019) 114-125.o.

Impulzusok, reakciók a tengerentúlról luzo-brazil tükörben, 1889/1910.

In: Pap Norbert; Domingo Lilón; Szántó Ákos (szerk.): *A tér hatalma - a hatalom terei: Tanulmánykötet a 70 éves Szilágyi István professzor tiszteletére*. Pécs, PTE Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, (2019) 59-69.o.

„Szép egű hazám” Történelmi vázlat João de Barros verséhez. *LIGET: IRODALMI ÉS ÖKOLÓGIAI FOLYÓIRAT*: 2019 július, Paper 2019-07-20. (2019)

Az I. Portugál Köztársaság politikai elitjének értelmiségi karaktere. In: Búr Gábor; Pál István; Székely Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában: Majoros István 70 éves*.

Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, (2019) 629-647.o.

Egy luzofil dandy Rio de Janeiróból, João de Rio (Paulo Barreto). *LIGET: IRODALMI ÉS ÖKOLÓGIAI FOLYÓIRAT* 2019-12-12 12 (2019) 29-70.o.

Női művészek és gondolkodók a Revista Atlantida (1915-1920) című portugál-brazil folyóiratban. In: Sipos Balázs; Krász Lilla (szerk.): *A női kommunikáció kultúrtörténete*. Budapest, Napvilág Kiadó, (2019) 185-201.o.

Luzo-atlanti kapcsolatok az internacionalizmus jegyében: Portugál bevándorlók, európai eszmék, szindikalista akciók az első köztársaság idején Brazíliában. *A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL (ÉVKÖNYV)*: 44 (2018) 39-49.o.

Manuel de Oliveira Lima 1912. októberi stanfordi előadásai elé. *PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS SECTIO PHILOSOPHICA*: 22/2 (2018) 7-10.o.

Anarcho-szindikalisták és nacionalisták a portugál I. köztársaságban. *A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL (ÉVKÖNYV)*: 43 (2017) 17-28.o.

Az európai nagy háború hatása a brazíliai társadalmi mozgalmakra (1917-1920). In: Majoros István; Antal Gábor; Hevő Péter; M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék: Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Budapest, ELTE BTK, (2015) 633-643.o.

Portugálok Brazíliában a régi századfordulón. *ACTA SCIENTIARUM SOCIALIUM*: 45/5-6 (2015) 27-33.o.

Kékingesek Portugáliában. *RUBICON*: 20/3 (2010) 63.o.

A kiterjesztett testvériség: Az *Atlântida* című folyóirat programjának módosulása 1919 tavaszán. In: Háda Béla; Ligeti Dávid Ádám; Majoros István; Maruzsa Zoltán; Merényi Krisztina; Petneházi Margit (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves*. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, (2010) 533-541.o.

Sidónio Pais és „Új Köztársasága” Portugáliában – 1917-1918. In: Szijj Ildikó; Menaker Angelika (szerk.): *Philologiae amor: tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, (2009) 337-350.o.

Cigányok a nagyvárosban: Rio de Janeiro a régi századfordulón. In: Anderle Ádám (szerk.): *A láthatatlan nép: cigányok az Ibériai-félszigeten és Latin-Amerikában*. Szeged, SZTE, (2008) 69-74.o.

A luzo-brazil közeledéstől a konföderáció tervéig: *Revista Atlântida* (1915-1920). In: Berta József Tibor; Csikós Zsuzsanna; Fischer Ferenc; Szilágyi Ágnes Judit; Szilágyi István (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái: Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Budapest, Szeged: Palatinus Kiadó, (2008) 115-121.o.

V.3. PORTUGÁL NYELVEN

A fraternidade dos países dos idiomas neolatínos e a revista *Atlântida* (1915-1920). In: Infante da Câmara Patrícia (szerk.): *Atas: III Jornadas de Língua Portuguesa e Culturas Lusófonas da Europa Central e de Leste*, Budapest, Centro de língua portuguesa do Camões I.P. em Budapeste, (2014) 285-291.o.

Ciganos numa cidade grande: Rio de Janeiro nas últimas décadas do século XIX. e no início do XX. In: José Quintero González (szerk.): *El nacimiento de la Libertad en la Península Ibérica y Latinoamérica*. San Fernando, AHILA, (2014) 285-292.o.

A alteração do programa da revista *Atlântida* na primavera de 1919. *IBEROAMERICANA QUINQUEECCLESIENSIS*: 9 (2011) 365-370.o.

Revista Atlântida (1915-1920): Uma interpretação possível. In: Marianne Wieseborn (szerk.): *1808-2008. Crisis y Problemas en el Mundo Atlántico*. Leiden, Universiteit Leiden, Paper O-12. (2008)